

РОЗДІЛ 12 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.15(37)11

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ В СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ ТА ВІЗАНТІЇ

Гурак Р.В.,
к.ю.н., доцент кафедри кримінального і цивільного права
ПВНЗ «Європейський університет»

Стаття присвячена аналізу політико-правового вчення в Стародавньому Римі та Візантії. Розглянуто основні етапи становлення римського права, його творців, вчення й твори яких були складовими у розробці курсів лекцій та диспутів, що проводилися в давньоримських юридичних школах. Визначено, що вчення і теоретичні розробки римських юристів знаходили своє відображення та інтерпретацію в творчості всіх визначних представників правової думки Європи, і багато сучасних понять, термінів та юридичних конструкцій бере свої витоки в працях римських авторів, у римському праві.

Ключові слова: політико-правові вчення, етапи становлення римського права, творчість римських юристів.

Гурак Р.В. / ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ УЧЕНИЯ В ДРЕВНЕМ РИМЕ И ВИЗАНТИИ / ЧВУЗ «Европейский университет», Украина

Статья посвящена анализу политико-правового учения в Древнем Риме и Византии. Рассмотрены основные этапы становления римского права, его создатели, учения и произведения которых были составляющими в разработке курсов лекций и диспутов, которые проводились в древнеримских юридических школах. Определено, что учения и теоретические разработки римских юристов находили свое отражение и интерпретацию в творчестве всех выдающихся представителей правовой мысли Европы, и многие современные понятия, термины и юридические конструкции берут свои истоки в трудах римских авторов, в римском праве.

Ключевые слова: политико-правовые учения, этапы становления римского права, творчество римских юристов.

Hurak R.V. / POLITICAL AND LEGAL DOCTRINE ANCIENT ROME AND BYZANTIUM / PHEI „European University”, Ukraine

This article analyzes the political and legal doctrine in ancient Rome and Byzantium. The main stages of Roman law, its creators, teachings and writings were elements in the development of lectures and debates that were held in Roman law schools. Determined that teaching and theoretical development of Roman jurists are reflected in the work and interpretation of all outstanding representatives of legal thought in Europe, and many modern concepts, terms and legal structures has its origins in the writings of Roman authors, in Roman law.

Gradually law vyokremylasya an independent academic discipline and it is in the period of the Roman Empire, experts say, was available a system of legal education.

In general history of ancient Roman political and legal thought covering a thousand years. The history of ancient Rome is divided into three periods: the royal (754-510 years. BC), Republican (509-28 years BC.) And imperial (27 BC – 476 AD.). Thus, the only Roman Empire in 395 CE. was divided into East with its capital in Rome and the East with its capital in Constantinople, that the Byzantine Empire.

The importance of the development of legal doctrines in Ancient Rome Roman Stoics belonged. Thus, one of the best among them is Lucius Annaeus Senec, who lived in 3-65 years

However, the Roman law in the history of civilization and became Roman law, which is a huge cultural value. On the basis of Roman law originated legal profession and in accordance with it rises and special education law

Key words: political and legal doctrine stages of Roman law, Roman jurists work.

Із початком III ст. до н. е. в регіоні Середземного моря значно посилювався вплив Риму, який з міської республіки перетворився на сильну державу. У II ст. до н. е. Рим уже володів більшою частиною стародавнього світу. Під його економічний і політичний вплив потрапили й міста континентальної Греції. Відтак почалося проникнення до Риму грецької культури, складовою частиною якої була культура політико-правова. Утім римська політико-правова культура розвивалася в зовсім інших умовах, ніж ті, які були декілька століть перед тим у Греції. Римські походи, спрямовані в усі сторони відомого тоді світу, створили широкі рамки для формування римського мислення. Успішно розвивалися природничі й технічні науки, небувалого розмаху сягнули політичні та юридичні.

Метою статті є аналіз політико-правового вчення в Стародавньому Римі та Візантії. Поступово юриспруденція виокремилася в самостійну навчальну дисципліну й саме у період існування Римської імперії, стверджують фахівці, була наявна певна система юридичної освіти. Спершу знання права в Стародавньому Римі було привілеєм жерців. Так, римський юрист секст Помпоній писав,

що у 254 р. до н. е. Тиберій Корунканій (верховний жрець) оголосив, що буде пояснювати право кожному бажуючому, чим і заклав початок викладання права публічно. Через кілька століть перша юридична школа, де вчителі читали лекції й вели диспути з учнями, була організована Сабіном у I ст. н. е. (заснована школа сабініанців була ще раніше Капітоном). Також відома школа прокульянців, а в IV–V ст. вже існувало декілька таких шкіл з чотирирічним терміном навчання, де учні вивчали твори відомих римських юристів, передусім Інституції Гая, а також твори Папініана і Юлія Павла. У 533 р. імператор Юстиніан видав спеціальну конституцію про введення 5-річного курсу навчання з обов'язковим вивченням його Інституції, Дигест та Кодекс Юстиніана [4, с. 268].

Розглянемо основні етапи становлення римського права, його творців, вчення й твори яких були складовими у розробці курсів лекцій та диспутів, що проводилися в давньоримських юридичних школах. Загалом історія давньоримської політико-правової думки охоплює ціле тисячоліття. Історію античного Риму прийнято ділити на три періоди: царський (754–510 рр. до н.е.), республіканський

(509–28 рр. до н.е.) та імператорський (27 р. до н.е. – 476 р. н.е.). При цьому єдина Римська імперія в 395 р. н.е. була остаточно розділена на Західну зі столицею у Римі та Східну зі столицею у Константинополі, тобто Візантійську імперію [4, с. 34–35].

Особливо системними й ґрунтовними були вчення Марка Туллія Цицерона (106–43 рр. до н.е.) і римських юристів. Марк Туллій Цицерон – знаменитий римський оратор, державний діяч і мислитель. У його творчості значне місце посідає державно-правова проблематика, що відображено в таких його працях, як «Про державу» та «Про закони». Низка політико-правових проблем розглядається і в інших його працях, зокрема «Про обов'язки», а також у численних політичних і судових промовах.

Цицерон у своїх працях піддавав аналізу різні форми державного устрою і зазначав, що вони розрізняються залежно від кількості правителів. Це може бути царська влада, влада оптиматів (аристократії) або народна влада (демократія). Усі вони, на його думку, недосконалі. Найбільш вдалою може бути лише держава, що має ознаки всіх згаданих форм. Прикладом такої форми держави, на думку Цицерона, є римська держава, в якій функціонували магістрати, сенат і народні збори. Значну увагу він приділяв особам державного діяча та ідеального громадянина. Управляти державою повинна людина, наділена добродетеллю, здатна оволодіти знаннями про державу і право та застосовувати їх у дійсності. За Цицероном, без таких знань державний діяч не може бути мудрим і справедливим [6, с. 47–58].

У своїй творчості й практичній політико-правовій діяльності Цицерон послідовно й рішуче виступав за устрій сенатської республіки, проти повновладдя окремих осіб, зокрема і проти режиму особистої військової диктатури. Своїми виступами і своєю доктриною Цицерон прагнув урятувати республіканський лад, що вже розкладався. Та й ідея єдиновладдя ще не була популярною в римському суспільстві, і на користь республіканського устрою, який перебував під загрозою, висловлювалося багато як популярно, так і оптиматів.

Слід, однак, відзначити, що у своїй діяльності Цицерон залишався вірним основним ідеям і принципам цієї теоретичної концепції держави, яку він розвивав у своєму політичному вченні. Важлива роль в останньому відводилася уявленню про «загальне благо», «узгодження Інтересів», «загальний правопорядок» тощо. Зрозуміло, що він мав при цьому на увазі інтереси вільних станів і громадян Римської республіки, але не рабів.

Природне право, згідно з Цицероном, виникло раніше, ніж будь-який писаний закон, тобто раніше, ніж будь-яку державу взагалі було засновано. Сама держава (як загальний правопорядок) з її настановами і законами є за сутністю втіленням того, що за природою є справедливість і право. Звідси випливає вимога, щоб людські настанови (установи в політиці, писані закони і т. д.) відповідали справедливості, бо останні не залежать від думки і поглядів людей. Право встановлюється природою, а не людськими рішеннями і постановами. А тому закони, встановлені людьми, не можуть порушувати порядку в природі та створювати право з безправ'я чи блага зі зла, чесне з ганебного. Відповідність або невідповідність людських законів природному праву виступає як критерій і мірило їхньої справедливості чи несправедливості. Закони, що ухвалюються в тій чи іншій державі, повинні, крім цього, відповідати встановленому в ній ладу, традиціям і звичаям предків [6, с. 65–68].

Низку важливих положень про правову регламентацію державної діяльності Цицерон виклав у проекті закону про магістрати. Зокрема, він вважав, що повноваження службових осіб повинні бути законними. Треба встановити не тільки для магістратів міру їхньої влади, але й для громадян міру їхньої слухняності. Адже той, хто розумно повеліває,

скооро чи пізно повинен буде коритися, а той, хто слухняно кориться, гідний того, щоб скоро почати повелівати. У загальному вигляді він формулював і такий правовий принцип: під дію закону повинні підпадати всі [2, с. 129–132].

Творча спадщина філософа, в тому числі його вчення про державу і право, справила глибокий вплив на увесь наступний розвиток світової культури. Його праці знаходяться в центрі уваги римських (стоїки, юристи, історики) і християнських авторів, мислителів наступних епох.

Важливе значення у розвитку правових вчень у Стародавньому Римі належало римським стоїкам. Так, одне з перших місць серед них належить Луцію Аннею Сенечі, який жив у 3–65 рр. Він найбільш послідовно, у порівнянні з іншими представниками цього напрямку, відстоював ідею духовної свободи всіх людей, незалежно від їхнього суспільного становища. Відповідно до цього, об'єктом і сферою рабства може бути тільки тілесна і чуттєва, але не духовна і розумна частини людини. Раб, відповідно до вчення Сенечі, рівний за натурою з іншими людьми, і йому притаманні ті ж душевні якості, що і всім іншим. Всі люди рівні у тому сенсі, що вони «товариші по рабству», оскільки однаково залежать від волі повелінь долі.

Сенека вважає, що всесвіт – це природна держава зі своїм природним правом, визнання чого є справою необхідною і розумною. Членами цієї держави, за законом природи, є всі люди, незалежно від того, визнають вони це чи ні. Що ж стосується окремих державних утворень, то вони випадкові і значимі не для всього людства, а тільки для обмеженого кола людей. Подібні ідеї розвиває й Епіктет (50–130 рр.), який головний акцент робив на проблемі особистого морального самовдосконалення і належного виконання ролі, визначеної кожному долею. Взаємовідносини людей при цьому повинні чітко базуватися на принципі: «Чого не бажаєш собі, не бажай і іншим» [6, с. 75–76].

Ще один стоїк – Марк Аврелій Антоній (121–180 рр.) – розвивав «уявлення про державу з рівним для всіх законом, яка правиться відповідно до рівності і рівноправності всіх, та царство, в якому найвищим благом є свобода підлеглих». За Антонієм, на спільності розуму базується спільність закону, який є однаковим для всіх, оскільки всі люди є рівні, всі вони є громадянами і творять єдиний громадянський устрій [2, с. 141–142].

Вагомий внесок у розвиток римського права зробила школа римських юристів. Їхніми зусиллями була створена нова наука – юриспруденція. У полі зору юристів перебувало широке коло проблем загальнотеоретичного та галузевого характеру. Особливе значення як для самого римського права, так і для наступної історії права мала ґрунтовна розробка ними юридичних питань майнових відносин із позицій захисту інтересів приватної власності. Римські юристи, по суті, розробили юридичну основу права людина на власність. В античному Римі заняття правом на початках було справою понтифіків, однієї з колегій жерців. Біля 300 р. до н.е. юриспруденція звільняється від понтифіків. Початок світської юриспруденції, згідно з переказами, пов'язаний з іменем Гнея Флавія [4, с. 67–69].

При розгляді тих чи інших справ юристи інтерпретували існуючі правові норми в дусі їх відповідності вимогам природного права і справедливості і в разі колізії часто змінювали стару норму з урахуванням нових уявлень про справедливість і справедливе право. Така правотворча інтерпретація римських юристів мотивувалася пошуками такого формулювання припису, яке дав би у змінених обставинах сам законодавець. Прийняття правовою практикою нової інтерпретації означало визнання її змісту як нової норми права, а саме норми *jus civile* (цивільне право), що у вузькому розумінні означало право юристів, а в широкому – охоплювало також звичаєве право, законодавство народних зборів і преторське право [7, с. 6–7].

Визнання римськими юристами реальності природного права, яке включається у право взагалі, і водночас від-

сутність у римському розумінні права спеціального поняття позитивного права (як заперечення природного права, його своєрідної протилежності) означало, що у трактуванні римських юристів природне право, як і будь-яке інше право, яке вони визнавали, належить до діючого права і є його специфічною складовою частиною (компонентом і властивістю права взагалі), а не тільки теоретико-правовою конструкцією і категорією, не тільки «чистим» поняттям, зовнішнім для норми права і принципів фактично діючого права [3, с. 78–80].

Творчість римських юристів справила глибокий вплив на подальший розвиток правової думки. Це обумовлено як високою юридичною культурою римської юриспруденції, так і тією роллю, яка випала на долю римського права у подальшій історії права. І в кодифікації Юстиніана (30-ті роки VI ст.), і в інших актах, які відігравали роль чинного права, положення римських юристів займали визначальне місце.

Наприкінці XI ст. центром розвитку тодішньої юриспруденції стає університет в Болон'ї. Головна увага при вивченні права приділялася тлумаченню (глоссам) кодифікації Юстиніана і особливо Дигест. Звідси і назва цього напрямку – школа глоссаторів. Аналогічний підхід розвивався і в інших університетах (у Падуї, Пізі, Парижі, Орлеані). Вибрані ж глакси всієї школи були видані в середині XIII ст. Аккурсіусом [4, с. 81–83].

Вчення і теоретичні розробки римських юристів знаходили своє відображення та інтерпретацію у творчості всіх визначних представників правової думки Європи, і багато сучасних понять, термінів та юридичних конструкцій бере свої витоки у працях римських авторів, у римському праві. Разом з римським правом в історію цивілізації увійшла й римська юриспруденція, що являє величезну культурну цінність. На базі римської юриспруденції зародилася юридична професія, а, відповідно, з неї бере початок і спеціальна правова освіта.

У східній частині імперії – Візантійській – правова освіта проводилась подібно до інших територій імперії. Утім і тут були створені самобутні правові твори, закони, а також здійснена їх кодифікація. Ці правові пам'ятки й склали правові джерела, яким навчали в юридичних школах імперії.

Від 34 р. було завершено кодифікування римського права і набрав чинності Звід Юстиніана. Одним із важливих джерел візантійського права були також імператорські укази, що отримали назву новел. Новели в цілому формулювали норми феодального права, що розвивається; вони визначали також структуру і компетенцію центральних і місцевих органів влади та управління.

Першим візантійським кодексом була Еклога, видана у 739–740 рр. Хоча в основу Еклоги був покладений звід Юстиніана, однак до неї увійшло все те, що застаріло чи суперечило новелам. Еклога користувалася великою популярністю й отримала широке розповсюдження за межами Візантії.

У середині IX ст., коли було відновлено поклоніння іконам, Еклога була формально відмінена, однак низка її положень продовжувала застосовуватися в судах, а окремі її норми справили вплив на пізніше законодавство [1, с. 37–38].

Під час правління Ісаврійської династії були видані також Земельний, Морський та Воєнний закони. Земельний закон був виданий у другій половині VIII ст. у зв'язку зі слов'янською колонізацією імперії та у зв'язку з розселенням на території Візантії слов'янських общин. Земельний закон регламентував стосунки в селянській общині у сфері сільського господарства; тут, зокрема, говорилося про землеробів, про садові дерева, про нові споруди; про збитки, заподіяні тваринами; про відповідальність за крадіжку зерна, плодів, лісу, за потрапу посівів тощо. У Воєнному законі говорилося про відповідальність військовослуж-

бовців за скоєння воєнних злочинів. У Морському законі визначалися правила підтримки порядку на судах, відповідальності судновласника, вказувалися норми оплати екіпажу корабля тощо [1, с. 51–54].

У період правління Македонської династії (867–1056 рр.) з'являються нові вказівники для суддів і новий законодавчий збірник: Прохирон, Епаналоги та Базиліки.

Прохирон 879 р. – короткий виклад для суддів, що містить норми цивільного, кримінального, процесуального і церковного права. Прохирон істотно відходив від Зводу Юстиніана; тут засуджувалася Еклога і в цілому законодавство імператорів-іконоборців [5, с. 360].

У 884 р. була опублікована «Ревізія древніх законів», яка була сукупністю тих норм Зводу Юстиніана, які зберігали силу і могли бути використані в судовій практиці.

Епаналога, видана в 884–886 рр., була новим керівництвом для суддів, в якому до Прохирону були внесені деякі зміни з урахуванням «Ревізії древніх законів» і новелла Василя I.

Базиліки («царські закони») – нова законодавча збірка, видана в період правління Льва Мудрого, сина Василя I, у 888–889 рр. Базиліки перш за все переглянули структуру Зводу Юстиніана, внаслідок чого всі норми з одного й того самого питання виявилися зосередженими в одному місці, а не розкиданими в чотирьох частинах – Інституціях, Дигестах, Кодексі і Новелах. Базиліки складаються з 60 книг; кожна з яких починається витягом з Дигест по певному правовому інституту, а далі приводяться відповідні положення з Інституцій, Новел, Прохирона, Епаналоги, які підтверджують і доповнюють Дигести. У Базиліках були норми не лише цивільного, кримінального, процесуального, але й церковного права [7, с. 3–4].

Якщо в Еклові і Земельному законі захищалася селянська община і статус вільного селянина, то Прохирон, Епаналога і особливо Базиліки закріплювали вільних селян-общинників.

Після Базилік видавалися лише імператорські новели, що отримали назву хрісовул (золотопечатних грамот), в яких часто вказувалися привілеї, що надавалися духовенству, монастирям і окремим особам (зокрема, надання ним адміністративно-судових прав, а також податкових пільг) [5, с. 389].

У 1345 р. з'явилося приватне кодифікування судді Арменопуло під назвою «Шестикнижжя», що містило норми цивільного і кримінального права Візантії і мало широке поширення. Після падіння Візантії «Шестикнижжя» діяло в Греції, Валахії, Молдавії і Бесарабії після її приєднання до Росії в 1812 р. [1, с. 178–180].

Висновки. Таким чином, у Візантійській імперії відбувався процес формування самобутньої культури та релігії, разом із тим феодалізація господарства відбувалася повільніше, зберігаючи риси старих суспільних структур. Все це відбувалося на тлі сильної центральної влади у Константинополі.

Обидві системи розглядали звичай як важливе джерело права, хоча королівське право більше спиралося на нього, чим канонічне право. Як канонічне, так і королівське право було систематизованим, але канонічне право було більш впорядкованим, ніж право королівське. Канонічне право подібно до римського права було університетською дисципліною, «наукою». Королівське право було ближче до звичаєвого. Це пов'язане з тим, що королівське право, як і інші форми світського права, не мало потреби у відображенні в підручниках і у викладанні в університетських курсах, щоб бути визнаним в якості цілісної сукупності права, тоді як для створення канонічного права правова наука була необхідна. Як королівське, так і канонічне право виражало собою віру, що все право містить у собі певні цілі, котрі визначалися як справедливості; це мало служити дорогавказом тлумачення і застосування правових норм. Право розглядалося, в першу чергу, як такий процес

створення, тлумачення і застосування норм, що має реалізувати закладені в них цілі справедливості. При цьому і канонічне, і королівське право доповнили раннє, більш загальне поняття справедливості специфічними вимогами

християнської совісті: захистом бідних і нужденних; реалізацією відносин, заснованих на довірі (включаючи дарування в благодійних цілях) тощо [7, с. 3–4].

ЛІТЕРАТУРА

1. Азаревич В.А. История византийского права. В 2-х томах. – Ярославль. – Т. 1. – 1876. – 118 с.
2. Антология мировой политической мысли. В 5-ти т. – М.: Мысль, 1997. – Т. 2. – 750 с.
3. История политических и правовых учений: – Хрестоматия для юридических вузов и факультетов / Сост. и общ. ред. Демиденко Г.Г. – Харьков: Факт, 1999. – 1080 с.
4. Покровский И.А. История римского права. – СПб.: Летний сад, 1999. – 527 с.
5. Тарановский Ф.В. Энциклопедия права. 3-е изд. – СПб.; Лань, 2001. – 560 с.
6. Хрестоматия по истории Древнего Рима. – М., 1962. – 674 с.
7. Яричевская Л.В. Идеологические истоки формирования романо-германской правовой семьи // Проблемы законности: Респ. міжвід. наук. зб. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2002. – Вип. 57. – С. 3–7.